

Grande Scienziato Matematico" (*Mathematical Reviews*, XIX/7 [1958], s. 183-191); "Sur une th eor eme isop erim etrique d'Ibn-i-Haitham" (*Actes du IX e congr es international de l'histoire des sciences, Barcelona-Madrid, 1-7 Septembre 1959*, Paris 1960, I, 453-460); "D emonstration du postulat d'Euclide par Schams-ed-Din Samarkandi: Traduction de l'ouvrage Aschk al- ut-teessis de Samarkandi" (*Revue d'histoire des sciences et leurs applications*, XIII [Paris 1960], s. 191-196); "Galileo Galilei" (* T  Dergisi*, XXII/5 [1964], s. 1-4); "Q adi Z ada al-R umi" (*DSB*, XI, 227-229); "Al-Samarqandi, Shams Al-Din Muhammad Ibn Ashraf Al-Husayni" (*a.g.e.*, XII, 90).

BİBLİYOGRAFYA :

İstanbul Teknik  niversitesi Mimarlık Fakültesi, Hamit Dilgan  zl k dosyası; Osman Nebio lu, *Türkiye'de Kim Kimdir*, İstanbul 1961-62, s. 218-219; Aykut Kazancıgil, *Türk Bilim Tarihi Bibliyografyası 1850-1981*, İstanbul 1981, s. 54; *Cumhuriyet*, İstanbul 23 Nisan 1963, s. 1; *a.e.*, 17 Kasım 1976, s. 3; İhsan Fazlo lu, "iki Ucu Müphem Bir Köprü: 'Bilim' ile 'Tarih' ya da 'Bilim Tarihi'", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, II/4, İstanbul 2004, s. 20; Melek Dosay G kdo an, "Türk Matematik Tarihi Literatürü", *a.e.*, s. 96; Feza G nerg n, "i. . Bilim Tarihi'nin Kurumsallaşması: Araştırmalar ve Eğitim Programları (1984-2004)", *a.e.*, s. 549, 554-555; şeref Etker, "Salih Zeki-   Boyutlu Bir Biyografi için", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VII/1, İstanbul 2005, s. 143; *a.m.f.*, "Ord. Prof. Dr. Wolfgang Gleissberg'in Türk Astronomi Derneği Başkanlığı", *a.e.*, XIV/1 (2012), s. 41-42; Osman Bahadır, "Hamit Dilgan'a Göre Matematik Tarihi", *Cumhuriyet Bilim Teknik*, İstanbul 30 Ağustos 2013, s. 12, 17.

KAAN  CSU

DİVAN

(دیران)

Anadolu beylikleriyle
Osmanlılar'da köy ile kaza arasında
idarî bir  nite.

Sözlükte birçok anlamı olan **d v n** kelimesi, taşra teşkil tında idarî ve mal  açıdan kolaylık sağlamak amacıyla bazı köylerin bir arada düşünüldüğü nahiyyeye benzeyen bir idarî  nitesi ifade eder. Özellikle Anadolu'da Selçuklu döneminde ve ardından ortaya çıkan beyliklerle Osmanlılar'da genellikle Batı Karadeniz bölgesinde görülür. Divanı bu anlamda açıklayan Evliya Çelebi, "Lis n-ı Istil h-ı Etr k-i Tosya ve Bolu ve D rdd v n" başlığı altında, "Etr kin divan t bir ettikleri Ertuğrul,  l-i Sel ukiy ndan Sult n Al edd n asrında boy beyi iken keferelerinden bu dağları fethettik e re y  ve ber y ya istim let

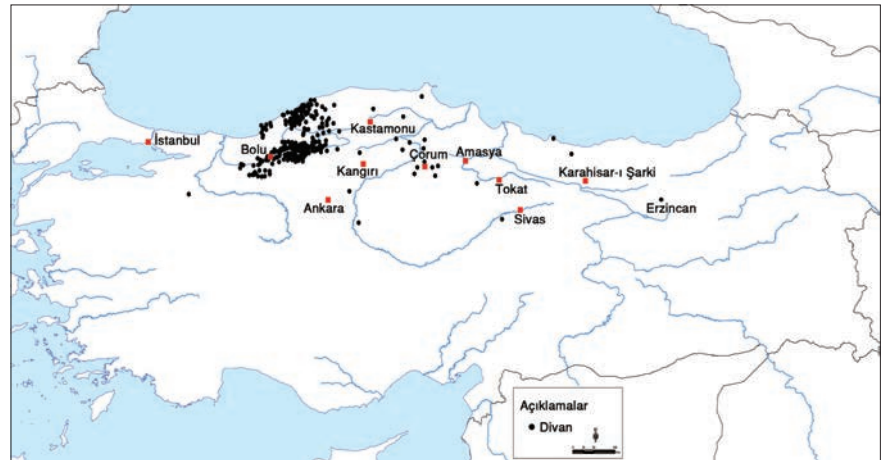
vermek için divan edip k s çaldığı yerlere h l  divan lafzıyla t bir edip yedi divan yedi n hiye olmuştur" ifadesiyle divanın mahiyeti hakkında hayli belirleyici bir tanım yapmıştır.

Muhtelif çalışmalarda divanla ilgili yapılan tanımlar şöylece sıralanabilir: "Osmanlı Devleti'nde birkaç köyden müteşekkil küçük bir idarî birlik"; "Osmanlı yönetim terminolojisinde en küçük birimi temsil eden nahiyelerin yerel adı"; "Anadolu beylikleri ve Osmanlılar'ın ilk dönemlerinde köylerden meydana gelen idarî birim"; "bir kısım köylerin bir arada ve m ruf bir merkez etrafında idarî ve kaz  birlik oluşturması"; "küçük isk n yerlerinden teşekkül eden bir mal  vergi bütünlüğü"; "bir araya gelmiş köylerin idarî ve kaz  birlik oluşturması"; "Batı Karadeniz bölgesinin bir veya birkaç evlik küçük gruplar halinde ormanlara dağlımış ve her elli-altmış tanesi bir karye itibariyle evvelce bir divana, bugün bir muhtarlığa bağlı köy h neleri"; "Kuzey Anadolu'da Samsun, Bolu, İstanbul  çgeni içinde kalan sahada bulunabilen ve kendisine has bir idarî sistemin meydana geldiği köy-altı isk n şekli"; "Osmanlı döneminde bazı yörelerde (Samsun-Bolu-İstanbul  çgeni) dağınık halde bulunan köy yerleşmeleriyle irtibat kurmak ve vergi toplamada kolaylık sağlamak maksadıyla bir ünite içerisinde yer alan köy yerleşmeleri değişik sayılarda (  erli, beşerli, onarlı) gruplanmasıyla oluşan idarî birim." Bu tanımlamalar genelde doğrudur, ancak ayrıntıda divanın farklı özelliklerini ortaya koymaktan uzaktır.

Osmanlı taşra teşkil tını da yansıtan XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde yapılan araştırmalar neticesinde divanların Osmanlı klasik döneminde var olduğu ve özellikle Batı Karadeniz'de Bolu sancağında (235 divan) yoğunlaştığı dikkati çeker. Bolu sancağından sonra divanlar  orumlu sancağı (yedi divan), Kengiri /  ankırı sancağı (beş divan), Rum vil yeti (Sivas-Tokat) (beş divan), Kastamonu sancağı (   divan), Bayburt sancağı (bir divan) şeklinde sıralanmaktadır (Harita 1). Burada divan olarak kaydedilen bölgelerdeki köylerin adları da zikredilmiştir. Bu tahrir kayıtlarından divanların, kaza veya idarî b l n şte timar teşkil tına has bir askerî / idarî bölge olan nahiye ile köy arasında fonksiyonel amaçlarla oluşturulmuş bir birim olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ Bolu sancağında Acio  divanı altında Alınca köyü, Viranşehir kazası ikkilise divanında ise Ekinci ve K seler köyleri yer almaktadır.

Yerleşmelerin kuruluş yeri seçiminde doğal sebepler başta olmak üzere tarih , kültürel, ekonomik vb. faktörlerin etkili olduğu bilinmektedir. Söz konusu faktörler, idarî bir bütünlük arzeden siyasal kurumlarda / devletlerde h kim olunan coğrafyaya özel idarî teşkilatlanmayı zorunlu kılmıştır. Batı Karadeniz bölgesinde de egemenlik kuran devletler, gerek idarî gerekse mal  işlerini kolayca yapabilmek amacıyla köylerden diğerlerine göre merkezî ve büyük olan birini divan merkezi kabul etmiş, diğerlerini de bu merkeze bağlayarak toplulaştırma yoluna gitmişlerdir. Bir divan bünyesinde üç,

1530 yılı tahrir defterlerinde yapılan taramalara göre divanların yerlerini gösteren harita

beş, sekiz köy bulunabildiği gibi bu sayı yirmiden fazla da olabilmektedir. Meselâ Kasım Bey İmareti'nin giderlerinin karşılandığı kalemler belirtilirken bunlar arasında iki divan ve bunlara bağlı toplam otuz köy kaydedilmiştir (Çetin, s. 52).

Anadolu coğrafyasında 1530 yılına ait veriler ışığında (Harita 1) divanların Batı Karadeniz bölümünde daha yoğun bulunmasının sebebi muhtemelen topografyanın engebeli olması, bu topografyadaki küçük düzlüklerde belirli sayıda hânenin bir arada yer alması, köylerin de bu şekilde oluşmasıdır. Yerleşme merkezlerindeki meskenler topluysa da yerleşme çekirdekleri birbirinden nisbeten uzaktır. Bu durum idarî açıdan toplu hale getirmeyi zorunlu kılmış olmalıdır. XV ve XVI. yüzyıllara ait tahrir defterlerine göre özellikle Batı Karadeniz'de Bolu ve Zonguldak çevresinde yoğunlaşan divanlar Beylikler döneminde (Çobanoğulları, Candaroğulları) ortaya çıkmıştır. Ancak Osmanlılar'da birçok yerde divanlar zeâmet ve bölük de denilen timar teşkilâtıyla ilgili bir birim gibi kabul edilmiş, zamanla bunlar nahiye altında toplanmıştır. Divan tabiri azalmakla birlikte bir kısım kesimlerde varlığını bazan yer, mahal adına dönüştürerek sürdürmüştür. 1864 Vilâyet Nizamnamesi'nde Osmanlı idarî yapısında düzenlemeler yapılırken divan tanımının yerini nahiye almıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 387, 483; VGMA, *Vakıf Defteri*, nr. 593, sıra 195, s. 247-249; Necdet Tunçdilek, *Türkiye İskân Coğrafyası*, İstanbul 1967, s. 132-133; Cengiz Orhonlu, "Divan: A Historical Term in the Settlement Geography of Turkey", *Disputationes ad: Montium Vocabula: 10. International Congress of Onomastic Sciences* (ed. H. H. Hornung), Wien 1969, s. 89-93; Ba-haeddin Yedyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi: 1455-1613*, Ankara 1985, s. 44-46; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara 1988, s. 34; Osman Gümüşçü – İlker Yiğit, "Batı Karadeniz Bölümünde Divanlar", *Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu: Bildiriler* (ed. Halil Çetin), Çankırı 2012, s. 388-406; Halil Çetin, *Candaroğlu Yurdunda Bey İmaretlere*, Çankırı 2013, s. 52; Tayyip Gökbilgin, "XV. ve XVI. Asırlarda Eyâlet-i Rûm", *VD*, sy. 6 (1965), s. 53; Kenan Ziya Taş, "Bir İskân Şekli ve Birimi Olarak Divan", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 4, Isparta 1999, s. 191-201; Cevdet Yılmaz, "Türkiye'de Tarihçiler ve Coğrafyacılar Tarafından Farklı Anlamalarda Kullanılan Bir Terim: Divan", *History Studies: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/1, Samsun 2010, s. 273-309.

İLKER YİĞİT

DİVÂNİHARP

Osmanlılar'da
XIX. yüzyılda kurulan
askerî ceza mahkemelerinin
genel adı.

Olağan üstü zamanlarda (özellikle savaş, sıkıyönetim, ihtilâl, büyük felâket vb.) kanunlara aykırı hareket ederek mevcut siyasî, askerî ve içtimai düzeni değiştirme çabasında olan veya içinde yaşadığı topluma kanun dışı eylemlerle zarar verenleri yargılamak üzere kurulan yüksek mahkemelerdir. 1837 tarihli ceza kanunnâmesinde Divân-ı Harb-i Dâimî, Divân-ı Harb-i Mahsûs ve Divân-ı Harb-i Tecessüs adıyla üç mahkemeden bahsedilir. 1869 tarihli Askerî Ceza Kanunu'nun uygulamaya konulmasından sonra mahkemeler umumi ve mahsus divân-ı harplerle divân-ı harb-i örfiler şeklinde yeniden teşkilâtlandırılmıştır. İlk iki mahkeme, askeriye mensuplarıyla yargılama yaparken divân-ı harb-i örfî sıkıyönetim mahkemesi vazifesini gören bir birimdir. 24 Ocak 1870 tarihli Askerî Ceza Kanunnâmesi ve bu kanuna ek diğer kanunların ortaya çıkardığı askerî mahkemeler arasında Divân-ı Harb-i Dâimî ve Muvakkat, Divân-ı Harb-i Mahsûs, Divân-ı Harb-i Örfî ve Divân-ı Temyiz-i Askerî yer almaktadır.

Bugün sıkıyönetim yerine kullanılan "idâre-i örfiye" kavramı, Osmanlı Devleti'nde özellikle 1876'da ilân edilen I. Meşrutiyet anayasasıyla literatüre girdi. Bu anayasanın 36. maddesinde, "... devleti bir muhataradan veya emniyet-i umûmiyyeyi halelden vikâye için bir zarûret-i mübreme zuhur ettiği ..." takdirde bu konuda uygulamaya konulacak kanunun müzakeresi için Meclis-i Meb'ûsan'a yetki verilmektedir. 113. madde ise doğrudan doğruya sıkıyönetim konusuna atf yapıyordu. Bu maddede sıkıyönetimin tanımı yapıldığı gibi kargaşa ortamında rejimin nasıl işleyeceğine dair bilgi de verilmişti. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaş halinde bulunduğu bir sırada 30 Nisan 1877 tarihinde İdâre-i Örfiye Lâyhâsı hazırlanarak 2 Ekim'de kanunlaştı. Uzun yıllar yürürlükte kalacak ve kendisinden sonra gerçekleştirilen sıkıyönetimle ilgili düzenlemelere de kaynak teşkil edecek olan, hatta Cumhuriyet döneminin ilk sıkıyönetim yasası olarak II. Dünya Savaşı yıllarında kabul edilen 22 Mayıs 1940 tarihli Örfî İdare Kanunu'nda bile zikredilen bu kararnâme dört bölüm halinde

düzenlenmiş olup yirmi iki maddeden ibaretti. Birinci bölümde (md. 1) sıkıyönetim ilânına sebep teşkil eden durumlar, ikinci bölümde (md. 2-5) sıkıyönetimin icrası, üçüncü bölümde (md. 6-19) sıkıyönetim uygulanacak yerlerde işlerin yürütülmesi, dördüncü bölümde (md. 20-22) sıkıyönetim idaresinin kaldırılması konuları ele alındı. Ayrıca 1876 Kânûn-ı Esâsî'sinin örfî idareyle ilgili 113. maddesindeki belirsizlik de bu kanunla açıklığa kavuşturuluyordu. Kanuna göre bir bölgenin sıkıyönetim idaresine alınmasının sebepleri arasında harp, isyan ve ciddi kargaşa halleriyle iç ve dış güvenliği bozucu eylemler sıralanmıştı.

İdâre-i Örfiye Kararnâmesi sıkıyönetim konusunda ilk kanunî düzenleme gibi görülse de aslında bu tarihten önce fiilen ve resmen bu uygulamanın varlığı dikkati çeker. 24 Nisan 1877 tarihinde başlayan Osmanlı-Rus Savaşı üzerine Rumeli bölgesindeki ordu kumandanlıklarından merkeze çekilen telgraflarda bölgede âcilen "kânûn-ı mahsûs" ilânı isteniyordu. Aslında bu talep, bir yerde merkezî yönetimden örfî idare ilânına yönelik bir talep olarak değerlendirilebilir. Doğu ve batı cephelerindeki mağlûbiyet haberleri başşehirde ulaşıncaya bu haberler kamuoyunda galeyana yol açıyordu. Başşehirdeki kalkışma ve halk hareketi hükümetin 14 Mayıs 1877 tarihinde örfî idare ilânına sebep oldu. Daha sonra Edirne'de ve ardından Rumeli bölgesinin tamamında, doğuda Erzurum dahil ihtiyaç duyulan vilâyetlerde örfî idare ilân edildi. Buna göre 2 Ekim 1877'de İdâre-i Örfiye Kararnâmesi'nin yürürlüğe girmesinden dört-beş ay kadar önce pek çok vilâyette fiilen örfî idareye geçilmiş oluyordu. İstanbul ve civarında 14 Mayıs 1877'de örfî idare ilânından sonra hazırlanan bir tâlimatla hükümetin ve ordunun yetkileri belirlendi. Bu tâlimat incelendiğinde, gerekli görüldüğü takdirde şüpheli ve sabıkalı olup örfî idare bölgesinde ikametgâh tezkeresi olmadan yaşayan kişilerin başka yerlere sürülmesi veya uzaklaştırılması, ahali elinde bulunan silâhların toplanması, zihinleri bulandıracak yayınların yapılmaması ve her türlü toplantının menedilmesi hususları karara bağlandı.

2 Ekim 1877 tarihli İdâre-i Örfiye Kararnâmesi, Osmanlı Devleti'nde olağan üstü hal ile ilgili genel çerçeveyi ortaya koyar. Kararnâmede örfî idarenin ilânıyla özgürlüklerin büyük ölçüde kısıtlanacağı ve örfî idarenin mülkî hükümetin vazifelerini askerî hükümete bırakacağı ifade